

מאפיינים אלה בולטים במיוחד בהתפתחותה של "הפוליטיקה החב"דית" מתקופת הצמח צדק ועד לימיו של מוהרש"ב.

4.1 החצר והשלטון האבסולוטיסטי: מדיניותו של הצמח צדק.

עלייתו לכיסא המלכות של ניקולאי הראשון בשנת 1825 מסמנת פתיחת עידן חדש בתולדות האימפריה והיהודים שהתגוררו בה. בהתאם למגמות ריכוזיות חזקות שהונחו ביסודה של מדיניות השלטון החדש פתחה הממשלה במערכה רחבה של התערבות פעילה ומוחשית ביותר בעניינים הפנימיים של החברה היהודית (כגון הנהגה קהילתית, חינוך מסורתי ועוד) במטרה לבטל את התבדלותם של היהודים ולהביאם על כורחם להשתלבות בתוך החברה הסובבת. ניסיונות אלה, פרי יזמתם של פקידים בכירים שנשענו לעתים על משכילים יהודים, גרמה להתגברות המתחים בין השכבות השונות בתוך האוכלוסייה היהודית ולתסיסה אידיאולוגית. כתוצאה מכך התפוררה סופית האחידות שאפיינה את יהדות מזרח אירופה בתקופות קודמות, הואצו תהליכי מודרניזציה וצמחו זרמים אידיאולוגיים שעיצבו את פני החברה היהודית ברוסיה במאה התשע עשרה.⁹ תהליכים אלה העמידו במבחן קשה את מנהיגי החברה היהודית המסורתית, ובתוכם גם את מנהיגי חב"ד. ר' מנחם מנדל (הצמח צדק) שעמד אז בראש התנועה היה בין המעטים שהצליחו להבחין באתגרים החדשים וניסו למצוא דרכים מקוריות להתמודדות עם מדיניות הממשלה ופעילותם של המשכילים היהודים. מדיניותו החדשה של הצמח צדק התגבשה בשנות ה-40 וה-50 במהלך מאבקו נגד הרפורמה החינוכית שיזמה הממשלה, ותוך כדי מאמציו להדיח את המשכילים מעמדות ההשפעה בחברה היהודית.¹⁰

4.1.1 'השכלה מטעם מבוקרת': הצמח צדק ופרשת ההשכלה מטעם הממשלה

עד לשלהי שנות השלושים של המאה התשע עשרה לא התעניינה ממשלת רוסיה בשאלת ההשכלה של היהודים, אחרי שבחקיקה מהשנים 1804 ו-1835 נוסחו העקרונות היסודיים בנושא זה: פתיחת דלתות בתי הספר הכלליים והאוניברסיטאות בפני היהודים ומתן רשות להקמת בתי ספר פרטיים. ואולם לקראת סוף שנות השלושים חל שינוי בעמדה זאת של הממשלה. שר ההשכלה סרגיי אוברוב גילה עניין בהצעות המשכילים בנושא חינוך היהודים, עקב אחרי הקמת בית ספר יהודי מודרני בריגה והזמין את מנהלו מקס לילינטל - הרב הגרמני הצעיר שזה עתה קיבל את המשרה - לחוות את דעתו בנושא חינוך היהודים. בעקבות ההתייעצויות הללו יצא אוברוב ועמיתיו ביזמה לרפורמה מקיפה של מערכת החינוך היהודי ברוסיה. תכנית הרפורמה פותחה על ידי וועד בין משרדי מיוחד שהוקם בצו מלכותי בדצמבר 1840 בשם 'ועד להגדרת אמצעים לתיקונם היסודי של יהודי רוסיה' ('הוועד היהודי'). בהיסטוריוגרפיה היהודית

⁹ ראה סטניסלבסקי, הצאר ניקולאי והיהודים, עמ' 123-155; אטקס, פרשת ההשכלה מטעם; לויטץ, הקהילה היהודית ברוסיה, עמ' 299-313.

¹⁰ התייחסות מפורטת יותר לנושא אפשר למצוא בספרי (לוריא, עדה ומדינה) ואילו כאן אני מציג רק את תמצית הדברים.

ידועה תכנית זאת בשם פרשת 'ההשכלה מטעם'. הרפורמה החינוכית למעשה המשיכה את מדיניותה של ממשלת ניקולאי ששאפה ל'ביטול הבדלנות היהודית' והושפעה מאוד מהלכי רוח ריכוזיים ורוסיפיקטוריים שאפינו את צמרת השלטון באותה תקופה.¹¹

הכיוונים העיקריים של הרפורמה החינוכית, כפי שהיא התגבשה בדיוני 'הוועד היהודי', הוגדרו בתזכיר הוועד 'על הסדר העם היהודי ברוסיה' שאושר על ידי הצאר והועבר למושלי הפלכים בפברואר 1841.¹² סעיף מיוחד בו הוקדש ל'חינוך מוסרי-דתי של היהודים'. במבוא קצר מצביעים המחברים על חשיבותה של הדת היהודית כ'אמצעי לתיקון היהודים' ועל תפקידם העתידי של כלי הקודש כשותפים לעניין ההשכלה.¹³ לאחר מכן מוצגת בתזכיר תכנית בת שמונה נקודות. אביא כאן את הנקודות המשמעותיות לענייננו: (א) לפתוח בתי ספר מיוחדים ליהודים; (ב) להעביר את הדגש מחינוך דתי - עיוני לחינוך מוסרי ואזרחי, להקדיש תשומת לב מיוחדת ללימוד ההיסטוריה הרוסית והלשון הרוסית; (ג) להשאיר את לימוד הגמרא בבתי הספר, אך במקום הטקסט התלמודי המקורי להעמיד במרכז התוכנית את ה"קאטכיזיס" (שאלות ותשובות דידקטיות) בנושאים מהגמרא, כדי לצמצם את ההשפעה המזיקה של התלמוד ויחד עם זאת לא לפגוע ברגשות הדתיים של היהודים; (ד) למנות למשרות מורים יהודים, חלקם ממשכילי פרוסיה ואוסטריה; (ה) להקים הנהגה על קהילתית של 'רבני הפלכים' דוגמת אלה שבצרפת. דבר זה יקל על הממשלה לכוון את פעילות הרבנים ולהשגיח עליהם.¹⁴

זאת הייתה טיוטת התכנית החינוכית של הממשלה. כדי לבדוק את האפשרויות לביצוע נשלח מקס לילינטל לוויילנה בסוף שנת 1841. מסעו זה לא נשא כידוע פרי עקב ההתנגדות העזה שגילו המוני העם במינסק ובוויילנה להקמת בתי ספר ממלכתיים.¹⁵ המסע השני של לילינטל היה מוצלח בהרבה, וזאת מפני שהממשלה נקטה הפעם אמצעי הכנה חשובים. לילינטל יצא כמיופה כוח של משרד ההשכלה ובידיו המסמכים הנדרשים. נוסף על כך הצליח אוברוב להעביר את כל המוסדות החינוכיים של היהודים תחת השגחתו, ובכך קיבל חופש תמרון מסוים. שר ההשכלה למד כנראה לקח מן המאורעות בוויילנה ובמינסק והציג בפני לילינטל משימה רחבה יותר: לנסות ולשכנע את ההנהגה המסורתית המקובלת על חוגים רחבים בעם היהודי בנחיצות יוזמת הממשלה ולמצוא ברחבי תחום המושב 'רבנים ואנשים מכובדים

¹¹ ראה אטקס, ההשכלה מטעם, עמ' 266-267; לוזינסקי, בתי ספר, עמ' 48-49. סטניסלבסקי מדגיש את המניעים הרעיוניים לפעילותו של אוברוב שהיה מושפע מתפיסות רומנטיציסטיות מחד ומשינויים מרחיקי לכת שהוא ראה בחברה היהודית המשכילית בגרמניה מאידך, סטניסלבסקי, הצאר ניקולאי, עמ' 62-68. על המדיניות החינוכית של הממשלה הרוסית כלפי מיעוטים אחרים ראה רוז'דסטבנסקי, תולדות החינוך.

¹² התזכיר פורסם על ידי דובנוב, תרגילים ביורוקרטיים, עמ' 3-9. לפי דעת חוקרים הוא נכתב על ידי השר הממונה על נכסי המדינה פבל קיסלב, ראה גסן, תולדות היהודים ברוסיה, ב, עמ' 79; סטניסלבסקי, שם, עמ' 43.

¹³ כך מקבלת חיזוק טענתו של סטניסלבסקי בדבר טוהר כוונותיו של שר ההשכלה אוברוב. סטניסלבסקי, שם, עמ' 65-67.

¹⁴ דובנוב, תרגילים ביורוקרטיים, עמ' 3-4.

¹⁵ תיאור מפורט וניתוח של מסעות לילינטל אפשר למצוא אצל אטקס, פרשת ההשכלה מטעם, עמ' 280-297; וגם ביכרונות של לילינטל עצמו, ראה פיליפסון, לילינטל.

אחרים' שיוכלו לשתף פעולה עם הממשלה.¹⁶ אוברוב תכנן לכנס אספת רבנים ייצוגית ולקבל ממנה גושפנקה לתכנית החינוכית כולה. לצורך זה ליליינטל נפגש עם רבנים וראשי ציבור בערי תחום המושב, ביניהם גם עם ר' יצחק, ראש ישיבת וולוז'ין, ועם הצמח צדק.¹⁷ ליליינטל זכה לתמיכה גורפת מצד מנהיגים אלה ואף קיבל מהצמח צדק המלצות שהקלו עליו להתקשר עם החסידים (אם כי האדמו"ר סירב בשלב זה ליטול חלק באספה). הסיבה להצלחתו של ליליינטל מובנת: בידיו היה כתב מינוי של משרד ההשכלה, ולפקיד השלטון קשה להתנגד באופן גלוי. בנוסף לכך הדגיש ליליינטל בכל הזדמנות (וגם בספרו התעמולתי 'מגיד ישועה') שאם יתעקשו היהודים בהתנגדותם לתכנית החינוכית יבואו גזרות קשות מאוד.¹⁸ בסופו של דבר הצמח צדק נכנע אף לבקשתו של ליליינטל להשתתף באספת הרבנים: יתכן שעל החלטתו זה השפיעה גם הסכמתו של המנהיג המתנגד, ר' יצחק, ליטול בה חלק.¹⁹

האספה נפתחה ב-6.5.1843 בפטרבורג בנוכחותו של אוברוב. בהאספה, אשר הייתה אמורה לשקף את המגוון האידיאולוגי של יהדות רוסיה, היה רוב למחנה המסורתי. מלבד ר' יצחק והצמח צדק נמנה עם מחנה זה ישראל הלפרין, בנקאי מברדיצ'ב שהיה חסידו של ר' ישראל מרוז'ין ובמהלך האספה תמך באופן גלוי בעמדתו של הצמח צדק.²⁰ את המחנה המשכילי ייצג בצלאל שטרן, מנהל בית הספר היהודי החדש באודסה, ומטעם משרד ההשכלה השתתפו ליליינטל עצמו ושני פקידים בכירים. למתרגם מונה סטודנט של האוניברסיטה בפטרבורג לאון (אריה לייב) מנדלשטם.²¹

האספה התנהלה בסודיות מוחלטת, ובמהלך ארבעת חודשי עבודתה התקיימו 27 ישיבות לא כולל התייעצויות מיוחדות. תקצירים של ישיבות אלה לא הגיעו לידינו, וספק עם הם בכלל נרשמו. אך על פי עדויות מסוימות נראה שנציגי המחנה המסורתי ניהלו באספה מאבק קשה נגד הצעות הממשלה.²² השאלה העיקרית שעמדה על הפרק הייתה הקמת בתי ספר ממלכתיים ליהודים. נידונו עניינים שונים הקשורים לזה (סדרי ניהול בתי הספר, תוכניות הלימודים וכדומה), ועל כל פרט ופרט התווכחו הצדדים ארוכות.²³ נוסף על כך ניסתה הממשלה לנצל את האספה כמכשיר להתערבות בחייהם הפנימיים של יהודי רוסיה ותיקונם על פי החזון האבסולוטיסטי הנאור. לכן נדרשו הצירים להתייחס למספר שאלות הנוגעות ליחסים בין החברה היהודית לבין המדינה והחברה הנוצרית: כגון דיני עכו"ם, צנזורה על הספרים היהודיים, טבעה ומקומה החברתית של החסידות.²⁴

¹⁶ ראה אטקס, שם, עמ' 293; לוזינסקי, בתי ספר, עמ' 64; מרגליות, חיי היהודים, עמ' 43-45.

¹⁷ ראה גסן, הצדיק ר' מנדל; פיליפסון, מקס ליליינטל, עמ' 31.

¹⁸ ראה ליליינטל, 'מגיד ישועה', עמ' 152, עפשטיין, מקור ברוך, עמ' 1077. לוריא, מסמך חדש.

¹⁹ בין ר' יצחק לבין הצמח צדק התנהלו מגעים בדבר האסיפה באמצעות שליח מיוחד. ראה שטמפר, הישיבה הליטאית, עמ' 65 והפנייה למקורות שם.

²⁰ גינצבורג, כתבים, עמ' 78; לוזינסקי, בתי ספר, עמ' 66.

²¹ על הרכב האספה ראה בלצקי, חינוך היהודים, עמ' 68-69; לוזינסקי, שם, עמ' 68.

²² ראה לוריא, עדה ומדינה, עמ' 69.

²³ המליץ, שם.

²⁴ לוזינסקי, בתי ספר, עמ' 62.

שאלת החסידות תפסה מקום מיוחד בדיוני האספה. דעתם של השלטונות על תנועה זאת הייתה שלילית במיוחד. תרמו לכך לא מעט המשכילים. עוד בשנות השלושים של המאה התשע עשרה הוגש למשרד הפנים תזכיר מאת הצנזור הווילנאי טוגנהולד 'על כת החסידים' - מכתב מקטרג ומסית.²⁵ באותה שנה הגיע למשרד הפנים מכתב דומה ממשכילי וולין.²⁶ יש להניח שאלה רק חלק מהתכתבות ענפה בנושא זה בין המשכילים לבין הרשויות. בשנת 1841 הופיע ב-*Israelitische Annalen* כתב ההלשנה שכבר דנו בו לעיל, ובאותה עת כתב לילינטל לפקיד בכיר במשרד ההשכלה: 'אני רואה שהדעה שהביע אדוני והוד מעלתו [כלומר אוברוב] אודות החסידים הנה מאופקת וצנועה מדי'.²⁷ אוברוב עצמו בתזכיר שהגיש לשר הפנים במאי 1842, הגדיר את החסידים כ'קנאים מתהוללים מעין פיאטיסטים, אויבים גמורים של ההשכלה'.²⁸ בנסיבות אלה סביר להניח שבאספה שוב הועמדה בספק עצם לגיטימיות קיומה של תנועת החסידות. בפרשה זו, מטבע הדברים היה הצמח צדק ראש המדברים, הוא עמד כנגד השלטונות והמשכילים כאחד, כאשר ר' יצחק נמנע מלהשתתף בדיון.²⁹ הצמח צדק ביקש להוכיח שההבדל בין מנהגי החסידים לבין המסורת המתנגדת מושרש ביסודות הדת היהודית ואינו תוצאה של התפתחות מאוחרת (ומעוותת מבחינת המשכילים). נראה שאת הנימוקים האלה רשם הצמח צדק בפניו בתזכיר המובא בספר 'בית רבי'.³⁰ בכתב הגנה זה מבוארות שלוש סוגיות שבהן ככל הנראה הותקפה החסידות על ידי המשכילים והשלטונות: (א) עניין בתי כנסת נפרדים. את הצורך בהפרדה זו הסביר הצמח צדק בהבדלי נוסח התפילה, ובאופן פרדוקסאלי ביסס את התופעה על האמירה התלמודית 'לא תעשה אגודות'. (ב) עניין ההנהגה החסידית (הצדיקים). כאן הבחין הצמח צדק בין שני סוגים של רבנים בקהילות ישראל: מורה צדק ומגיד. 'הרב ומו"ץ הוא להורות ולפסוק לכל שואל כל ספק בעניינים הנוגעים למעשה בדיני איסור והיתר ובענייני המצוות בכל פרטיהם. אבל עניין המגידים הם להגיד בפני כלל הקהל דברי מוסר'. לשניהם נזקקים היהודים, הרי 'תורה אחת לכולנו הן בעניינים הנוגעים למעשה והן בענייני חובות הלבבות', אך בבחירת המגיד שונים החסידים מהמתנגדים: 'ודרך המתנגדים לבחור ולמנות מגידים כמעט בכל עיר (ויש לפעמים ב' או ג' בעיר). ודרך החסידים לבחור אחד במדינה החשוב שבכולם ולפעמים הם נוסעים אליו ולפעמים משנים שהוא יסבב כו'. מכך משתמע שהחסידים מייחסים לתפקיד המגיד חשיבות גדולה יותר מאשר המתנגדים, והדבר נעוץ באידיאולוגיה של התנועה: 'החסידים חוששים יותר להיזהר

²⁵ מאבק נגד החסידות, עמ' 90 והלאה.

²⁶ גינסבורג, כתבים, עמ' 43.

²⁷ גסן, הצדיק ר' מנדל, עמ' 110.

²⁸ לוזינסקי, בתי ספר, עמ' 62.

²⁹ הלמן, בית רבי, ג, עמ' 10. מן הראוי לציין שמסורת זאת על עמדתו האדישה של ר' יצחק מקורה בחוגים חב"דיים, ולכן יש להתייחס אליה בזהירות. מקורות מתנגדיים מאוחרים מציגים את עמדתו של ר' יצחק כלפי הרפורמה כחשדנית ומסויגת, אך אין בהם ולא בחומר הארכיוני שנחשף עד כה עדויות למעורבות פוליטית שלו. ראה ליפשיץ, זיכרון יעקב, עמ' 82-83, 100-102; שטמפר, הישיבה, עמ' 63-66.

³⁰ הלמן, בית רבי, ג, עמ' 10-12.

בדברים המסורים ללב ובד"כ בעניין התפילה [...] והמתנגדים חוששים יותר בנוגע למעשה.³¹ בדברים אלה מפתיעה ביותר הנמכת דמות הצדיק, שהועמדה בשורה אחת עם מגידים שכירים. נראה שכאן בא לידי ביטוי חוש פוליטי מחודד של האדמו"ר. בדוחות ובהלשנות על החסידים שהיו מגיעים לשלטונות המרכזיים הייתה דמותו של הצדיק מוצגת באור שלילי ביותר, כמקור הרוע בעל עצמה אדירה. לכן חשוב ביותר היה להצניע את מרכזיותו ואת מידת השפעתו של האדמו"ר בתנועה החסידית. עם זאת מציג הצמח צדק את הצדיק כמוסד המושרש עמוקות במסורת, והשלטונות יכלו להסיק מכך שפגיעה בו תכאיב מאוד להמוני העם (דבר שממנו נזהר בדרך כלל 'הוועד היהודי').

שאיפתו של הצמח צדק לרכך את חששות השלטון ביחס למהות החסידות מבלי לוותר על אף עיקרון של התנועה, באה לידי ביטוי גם בסוגיה שלישית שנכללה בתזכיר, (ג) יחסה של החסידות לממשלה. זאת הייתה השאלה הרגישה ביותר, שהרי האשמה באי נאמנות לממשלה בתנאי המשטר הצארי פתחה דרך לפורענות מיידית וקשה.³² הצמח צדק ביקש להפריך את החשדות הללו. הוא הצביע על הקשר שבין נאמנות לדין תורה לבין נאמנות למלוכה (לפי 'דינא דמלכותא דינא') ובהזדמנות זו עקץ את המשכילים: 'כבודק ומנוסה שהיראים ושלמים רחוק שימצא עליהם חטא גם נגד הממשלה משא"כ [מה שאין כן] הקלים ההולכים בשרירות לבם'.³³ הצמח צדק אף הזכיר את הפעילות הפטריוטית, עד כדי מסירת נפש, של רש"ז בעת המלחמה בין רוסיה לצרפת ב-1812 והדגיש את נאמנות המנהיגים החב"דים לדרך זו. כך הוא ניסה לשכנע את השלטונות שהמחנה המסורתי (הכולל בתוכו את החסידים) הוא הוא בן ברית אמיתי של המשטר - תואר שהמשכילים דרשו לעצמם.

תזכיר אחר ששופך אור על תפקידו של הצמח צדק באספת הרבנים ובפרשת ההשכלה מטעם בכלל מובא גם הוא בספר 'בית רבי'. חיבורו קשור לפעילותו של לאון מנדלשטם, אשר החליף את לילינטל במשרד ההשכלה ופעל לקידום מפעל ההשכלה מטעם. בשנת 1847 סיים מנדלשטם את עריכת ספרי הלימוד לבתי הספר הממלכתיים ליהודים. בין ספרים אלה היו: סידור נוסח אשכנז בתרגום לגרמנית; ליקוטי תנ"ך בהשמטת פרשיות 'מפוקפקות' לדעת המשכילים מבחינה מוסרית ודיקטטית (כגון מעשה ראובן ובלהה, יהודה ותמר וכו'); ליקוטי משניות (בלי הסדרים העוסקים בדיני ארץ ישראל ובית המקדש); ליקוטי רמב"ם (שלושת הספרים האלה הופיעו גם הם עם תרגום גרמני). בדצמבר 1847 נשלח מנדלשטם על ידי משרד ההשכלה לתחום המושב על מנת לקבל הסכמה של רבנים ומשכילים ידועים, ובראש ובראשונה - של חברי אספת הרבנים לשעבר. את התגובות וההסכמות צירף מנדלשטם לדוח על נסיעתו שהועבר למשרדי הממשלה. לפני שאנתח את תגובתו של הצמח צדק אציין שעצם פנייתם של השלטונות לחברי האספה מלמדת על רצינות כוונתם לשותף את הרבנים בתכנון הרפורמה החינוכית ובביצועה. אנו עדים לניסיון הממשלה לתאם את צעדיה עם בעלי סמכות מסורתית ולהשתמש בסמכות זו

³¹ שם, עמ' 11-12.

³² ודווקא החסידים כבר התנסו בזה: למאסרים של רש"ז היה אופי פוליטי מובהק. על פרשת מאסריו של רש"ז ראה אוסף תעודות אצל דובנוב, התערבות הממשלה.

³³ הלמן, בית רבי, ג, עמ' 12.

לצורך תעמולה למען החינוך החדש. כך הוחלט שבשער ספרי הלימוד יודפסו שמות הרבנים שנתנו את הסכמתם להוצאה לאור.³⁴

מנדלשטם נפגש עם הצמח צדק בתחילת השנה 1848 ונתקל בהסתייגות מוחלטת של האדמו"ר מרעיון ספרי הלימוד. האדמו"ר, שככל הנראה לא רצה לעמוד לבד נגד יוזמה ממשלתית חדשה, בהתחלה לא נתן תשובה רשמית למנדלשטם ובקש ממנו שיקבל קודם את חוות דעתו של ר' יצחק מוולוז'ין.³⁵ נראה שבינתיים הצמח צדק הכין תשובה מפורטת בה הוצגה עמדה נחרצת נגד פרסום הספרים. מניסוח של התשובה ברור האדמו"ר התכוון לארגן פנייה משותפת מטעם משתתפי הועידה³⁶, אך ככל הנראה בגלל חילוקי הדעות ושוני בעמדות של הצדדים (ואולי אף כתוצאה מהמדיניות הממוחשבת של מנדלשטם) פנייה כזאת לא יצאה לפועל.³⁷ כאשר האדמו"ר התבקש על ידי מנדלשטם לענות בכתב בצורה רשמית הוא חזר על טענותיו שנוסחו בפנייה המשותפת כמעט מילה במילה.³⁸

בספרי הלימוד שהכין מנדלשטם ראה הצמח צדק סטייה מהעקרונות שפותחו באספה, ובתשובתו הוא מנסה להחזיר לאספה את סמכותה הקובעת. מכאן ההערות החוזרות ונשנות לאורך המכתב: 'כפי שנסדר אז בקאמיסיה', 'וכבר נעשה בפאראגראף על זה בקאמיסיה' וכו'. הצמח צדק לא היה מוכן לפשרות נוספות על אלה שהושגו באספה:

כי מאחר שבקאמיסיה שנקראה מהממשלה בשנת 1843 ונמצאו בה גם אנו הח"מ נסדרו סידורי הלימוד לילדי עמינו בנ"י בבתי הספר ונתקיים ונתאשר מהממשלה הסדר ההוא ובתוקף רצון אדונינו הקיר"ה ואין לגרוע ולשנות ממנו. ובאמת הסדר ההוא שסידרנו הוא אשר מצאנו הכרחי ללימוד הילדים מחויב על פי דת התורה והתלמוד אשר ממנו לא אפשר עוד לגרוע דבר ח"ו.³⁹

על סמך זה דחה הצמח צדק את קיצוריו של מנדלשטם לתנ"ך למשניות ולרמב"ם והתנגד בכל תוקף ללימוד הרמב"ם הבא להחליף את לימוד הגמרא בבתי הספר. הוא פנה למנדלשטם כאל משכיל ופקיד

³⁴ לווינסקי, עמ' 255-257.

³⁵ RGIA f.733 op.97, d.248, 12

³⁶ 'ע"ד אשר שאל כבודו מאתנו ח"מ [חתומים מטה] להשיבו דבר על הספרים...', 'עקר הדבר אינו מובן אצלנו למה הוא. כי מאחר שבקאמיסיה שנקראה מהממשלה בשנת 1843 ונמצאו בה גם אנו הח"מ... ועוד. ראה הלמן, שם, עמ' 12-14

³⁷ על פי דיווח של מנדלשטם למשרד החינוך עמדותיו של ר' יצחק ושל ישראל היילפרין כלפי תוכנית הפרסומים שלו היו חיוביות למדי. RGIA f.733 op.97, d.248, 15-16

³⁸ המכתב הראשון שהוא על פי השארת פנייה משותפת שהכין הצמח צדק מובא אצל הלמן, בית רבי, ג, עמ' 12-18, והוא מוצג שם כ'מכתב מרבינו שכתב בשנת תר"ח לאחד המשכילים'. מכתבו האישי שהגיע למנדלשטם נמצא בדוח של מנדלשטם למשרד ההשכלה (RGIA f.733 op.97. p. 25-27). ראה לוריא, עדה ומדינה, נספח 1, מכתב I (עמ' 113-120) וחידיון שם.

³⁹ הלמן, בית רבי, שם. לא מתקבלת על הדעת טענתו של סטניסלבסקי שדברים אלה מתייחסים לכללים חדשים שקבעה הממשלה לחדרים ולישיבות ולא לתכנית הלימודים של בתי ספר חדשים, (סטניסלבסקי, הצאר ניקולאי, עמ' 80). ממסמכים של משרד ההשכלה נובע באופן חד משמעי שמדובר בספרי לימוד לבתי ספר ממשלתיים ובתי מדרש לרבנים (ראה לווינסקי, בתי ספר, עמ' 255).

הממשלה כאחד, ובהתאם לכך בחר בטעמים שונים כנגד ספרים אלה. בתור משכיל היה אמור מנדלשטם להשתכנע מנימוקים רציונליסטיים-דידקטיים המבוססים על מקורות רבים (כולל מקורות המדברים ללבם של המשכילים כגון 'פרקי אבות', רמב"ם, 'כוזרי' ואחרים); בתור פקיד הממשל חשוף היה להשפעת נימוקים פוליטיים וכלכליים. כך בדחייתו את קיצורי התנ"ך המצביע הצמח צדק על ההיגיון הפנימי המקשר בין הפרשיות השונות בתורה ובינם לבין ספרי תנ"ך אחרים, היגיון שמקל על התלמיד להבין את החומר הנלמד. ומצד שני הביא את דברי הרלב"ז על מוסר ההשכל שאפשר להסיק גם ממעשיות שבתורה (והרי הממשלה דאגה במיוחד לחינוך מוסרי של היהודים). הוא הדגיש גם את החשיבות של התנ"ך כולו לחיי הדת של היהודים ואת המעמד המוחלט שיש לספרי התורה, כך שקיצור התנ"ך נראה צעד מרחיק לכת שאינו עולה בקנה אחד עם המדיניות המתונה של אוברוב.⁴⁰ מוטיב פוליטי זה בא לידי ביטוי מוחשי יותר במכתבו השני של הצמח צדק שנשלח למנדלשטם כעבור חודשיים. במכתב זה מזהיר האדמו"ר שכל נסיגה ממה שהוסכם בוועדה בדבר תכנית הלימודים לא זו בלבד שלא תביא תועלת אלא תעורר את חשדותיו של הציבור היהודי ותסכן את תכנית הרפורמה כולה. בנמקו את עמדתו הנחרצת הוא שם אצבע על הנקודה הרגישה ביותר במדיניות הממשלה: 'אם יעשו בהן [בהחלטות הוועדה] שינויים יראו ויפחדו עמב"י [עמנו בני ישראל] אולי ישונה ויבוטל לימוד תורה ח"ו ויהיו חרדים על הדבר. ובודאי נצרך לנו להתאמץ שיכירו עמב"י בטובת הממשלה שדורשים טובתם ויקבלו בנפש חפצה. לכן דעתי שאין לחדש דבר על הפראגאף הנ"ל'.⁴¹

בדחיית קיצורי משנה ולימוד הלכה רק לפי הרמב"ם נהג הצמח צדק לפי אותם העקרונות:

הסתמכות על החלטות האספה; הדגשת הסמכותיות של המקור; הצבעה על קשר הדדי הדוק בין המקורות.⁴²

מעניינת במיוחד התייחסותו של הצמח צדק לתרגום המקורות לגרמנית. הוא מתנגד בכל תוקף להרחבת השימוש בגרמנית וגילה נאמנות יתרה ליידיש, 'לשון המהלכת ומורגלת בפי כל אדם מכמה מאות שנה'.⁴³ הנימוקים שהוא הביא אף הם רציונליסטיים להפליא: לא הגיוני שאומה כולה תחליף פתאום את לשונה, יש בכך 'עמל גדול מאוד ויגיע רבה שאי אפשר לשאת', ויש אנשים שאינם מסוגלים ללמוד שפה זרה וכו'. גם מבחינה דידקטית יקשה התרגום על הבנת הטקסט. ואמנם בהמשך דבריו מתגלית התנגדות עקרונית לתרגומים:

אחרי שהוסכם ע"פ הקאמיסי' הנ"ל שלא ילמדו פי' התורה עם הילדים כ"א ע"פ פרש"י המוסכם

ומקובל לכל ישראל מזמן ז' מאות שנה שכל גדולי החכמים הבאים אחריו הסכימו עליו דווקא [...]

⁴⁰ הלמן, בית רבי, ג, עמ' 13-14.

⁴¹ ראה מכתבו של הצמח צדק מכ"ד ניסן, לוריא, עדה ומדינה, נספח 1, מכתב II.

⁴² הלמן, בית רבי, ג, עמ' 15-17.

⁴³ שם, עמ' ט.

על כך מעתה בלתי אפשר שיתנהגו המלמדים על פי התרגום אשכנזי שבהרבה מקומות נוטה מפרש"י.⁴⁴

הצמח צדק התכוון מן הסתם ל'ביאור' מאת משה מנדלסון שמנדלשטם צרף למהדורת התנ"ך שלו. בעיני האדמו"ר ה'ביאור' והתרגום לגרמנית היוו מעין חטיבה אחת המציגה פרשנות משכילית, והוא ביקש למנוע את חדירתם לתכניות בתי הספר. מאבק סביב ה'ביאור' התנהל עוד באספה, ואז נדחה הספר בלחצם של הרבנים והצמח צדק בראשם. על כך מעידים דברי המכתב בהמשך: 'גם בהיותנו בקאמיסל' נשאלנו ע"ד התרגום אשכנזי והייתה תשובתנו שאין דעתנו מסכמת עליו כלל ומטעם שהוא נוטה מפרש"י [מפרוש רש"י] ומפני שהוא חיבור מחדש ואין דעת כל עמינו בנ"י מרוצים בזה כ"א בפירוש המחובר ומוסמך מזמן רב מאוד'.⁴⁵

אך נראה שלא רק ה'ביאור' מחריד את הרב, אלא עצם התפשטות הלשון הגרמנית בציבור התלמידים. גם תרגום אחר לגרמנית, 'שיקובל ויוסכם מפי רב חכמי הדור', אינו מקובל עליו. לעומת זאת הוא רואה בחיוב את האפשרות של תרגום לרוסית 'השולטת בארץ אשר אנחנו חוסים בה ונצרכת לכל דבר עסק'.⁴⁶ איך להסביר סדר עדיפויות מוזר זה? כמובן, אין מדובר פה בפטריטיות כמו זו של המשכילים משנות השישים, בפנינו תפיסה מסורתית למדי: הרי רוסית היא עניין של 'טבחות' ו'רקחות', כלומר עניין של עסק ופרנסה. ואילו כל מה שקשור לגרמנית נדף ממנו ריח ההשכלה והשמד באותה תקופה. לימוד הלשון הגרמנית פותח פתח לאותם רעיונות הרסניים שהתפשטו בקרב יהודי מערב. העמדה ה'אנטי-מערבית' הזאת התבטאה באספה גם בדחייה נמרצת של הצעת הממשלה להזמין משכילים גרמניים למשרות המורים.

על סמך החומר שהבאתי וניתחתי אפשר להגיע למסקנות חשובות בדבר אספת הרבנים ותפקידו של הצמח צדק בה. ראינו שאספת הרבנים כונסה על ידי השלטונות על מנת לתאם את התכנית לחינוך יהודי של הממשלה עם נציגי האוכלוסייה היהודית על מגזריה. כוונת השלטון הייתה ליצור מעין צוות יועצים, שסמכותם בתוך החברה היהודית גבוהה, ולהיעזר בו בפיתוח וביצוע של התכנית שתהיה מקובלת על החברה היהודית. נציגי המחנה המסורתי, שהיוו רוב באספה, הסכימו להשתתף בה בעקבות מסע השכנוע והאיומים של לילינטל. אך תפקידם בשום פנים לא היה סביל, והם יכלו לרשום לזכותם שורת הישגים משמעותיים. בהתאם להחלטות ולהמלצות של האספה שהועברו אל ה'ועד היהודי' הממשלתי נמנעה החלפת לימוד הגמרא בקטכיזם, ל'מקצועות יהודיים' הוקצב חלק הארי משעות הלימודים (28.5 שעות בשבוע לעומת 15 שעות ללימודים כלליים!), נקבע בפירוש שצוות המורים יורכב מיהודי רוסיה בלבד (כלומר לא יוזמנו משכילים גרמניים למלא משרות אלה) וגם המפקחים יהיו

⁴⁴ שם.

⁴⁵ שם, עמ' 18.

⁴⁶ שם. וראה גם מכתב I בנספח 1.

יהודים.⁴⁷ הוסכם גם שמערכת החינוך המסורתי - החדרים והשיבות - תמשיך להתקיים לצדם של בתי הספר החדשים, ועד לגיל 8 ילמדו הילדים רק במסגרתה.⁴⁸ העלאת גיל הכניסה לבתי הספר ממלכתיים הייתה אמורה לחזק את הבסיס הערכי שנרכש על ידי הילדים כ'גרסה דינקותא'. הצמח צדק נטל חלק פעיל מאוד בדיונים. הוא ראה באספה גוף ממשלתי קובע ולא חסך מאמצים להשפיע על החלטותיה. הוא ניסה לבנות בסיס לשיתוף פעולה עם הממשלה, מה שאמור היה לאפשר לו להשגיח במידה מסוימת על הנעשה בבתי הספר הממלכתיים. מגמה זאת מתגלית בהתכתבות שלו עם לאון למנדלשטם המהווה המשך לפעילותו כציר באספת הרבנים.⁴⁹ יש מקום להניח, שלעמדתו של הצמח צדק הקשיבו נציגים אחרים של החוגים המסורתיים באסיפה. כפי שמשתמע מהמכתב השני של האדמו"ר למנדלשטם, ר' ישראל הילפרין, שגם אליו פנה מנדלשטם בבקשה לאשר את הוצאת הספרים, דרש את הסכמתו של הצמח צדק כתנאי להכנסת שינויים למה שהוסכם באספה.⁵⁰

4.1.2 פרשת בית הספר הממלכתי בליובאוויץ'

הקו המדיני שנקט הצמח צדק באספת הרבנים בא לידי ביטוי גם בפרשה אחרת, שהייתה חלק מהרפורמות החינוכיות של הממשלה: פרשת פתיחת בית הספר הממלכתי בעיר הצדיק ליובאוויץ'. בראשית שנות החמישים התחיל תהליך אינטנסיבי של פתיחת בתי ספר ממלכתיים ליהודים ברחבי תחום המושב. בסוף שנת 1851 הטיל המשגיח על ענייני הלימודים של מחוז פטרבורג (שאליו הייתה שייכת העיירה ליובאוויץ') על מנהל בתי הספר של פלך מוהילב לאסוף מידע על הצמח צדק, ככל הנראה על מנת לבדוק את אפשרות שיתופו בהקמת בית ספר בליובאוויץ' (ואת בהתאם למדיניות השלטון להיעזר באישים בעלי סמכות מסורתיות). שליח מטעם הנהלת בתי הספר של הפלך הגיע לליובאוויץ' ונפגש עם הצמח צדק. בעקבות השיחה ביניהם יצא האדמו"ר ביזמה: הוא שלח למשרד ההשכלה מכתב שבו הודיע על נכונות הקהילה היהודית בעירו לפתוח בית ספר על חשבונה.⁵¹ באותו מכתב הוא המליץ גם על ספרים מסוימים כספרי לימוד למקצועות יהודיים. משרד ההשכלה גילה התעניינות רבה במכתב זה, שכן השתתפותו הבלתי אמצעית של הצדיק בביצוע תכנית הממשלה הייתה מעבר לציפיות הנועזות ביותר של המשרד ויכולה הייתה לתרום רבות להצלחת התכנית. ההצעה בעניין ספרי הלימוד אמנם נדחתה, אך

⁴⁷ לוזינסקי, בתי ספר, עמ' 71. ההחלטות על שעות הלימודים ועל מינוי מפקחים יהודים לא מומשו בגלל התערבותו של 'הוועד היהודי'.

⁴⁸ בלצקי, חינוך היהודים, עמ' 70-72.

⁴⁹ עמדתו הבלתי מתפשרת של הצמח צדק, יחד עם תגובות של אישים בולטים אחרים, אילצה את מנדלשטם לוותר על קיצורי התנ"ך ולהוציא את המשנה בשלמותה, אמנם עם תרגום לגרמנית. עם זאת התנגדותו של הצמח צדק לא מנעה הוצאה לאור של פרקים מהרמב"ם וקבלתם כספר לימוד בבתי ספר (ראה לוזינסקי, בתי ספר, עמ' 256).

⁵⁰ בלשונו של הצמח צדק 'אך שסיים [ר' ישראל היילפרין את תשובתו למנדלשטם] באופן שיקבל כבודו דעתי ג"כ על זה, ע"כ שלח כבודו מכתבו לבקש מכתבי שנית'. ראה מכתב II בנספח 1.

⁵¹ אלקסאנדראב, גיוס, עמ' 125-126.